

Я-КОНЦЕПЦІЯ У ПЛІНІ СОЦІАЛЬНОГО ДОВКІЛЛЯ

Оксана ГУМЕНЮК

Copyright © 2004

Постановка суспільної проблеми. Усталена система суспільного життя в Україні потребує спеціалістів, котрі розвивалися б не лише як знаючі особистості, а й як індивідуальності та універсуми суспільно продуктивного життя у безперервному потоці повсякденних взаємостосунків і водночас у процесі самореалізації власного Я. Фахівець соціальної сфери покликаний теоретично і практично забезпечувати позитивно-гуманне творення себе й оточення, також якісно організувати себе, свою життєдіяльність та ефективно впливати на інших, приймати адекватні професійні, у т. ч. державні рішення. Становленню зазначених властивостей і рис особистості людини, їх професійному закріпленню й сприяє пізнання такого феномена внутрішнього світу людини як Я-концепція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Пізнанням Я-концепції як центральної ланки самосвідомості займалися Р. Бернс, який головним досліджував образ Я, самооцінку й поведінкову складові як сукупність установок (глобальна Я-концепція), В. Джемс – емпіричне Его і Я, тобто чисте Его, І. Кант – Я як суб'єкта мислення і Я як об'єкта сприйняття, В.А. Петровський – чотири іпостасі Я (іманентне Я, ідеальне Я, трансцендентальне Я, трансфінітне Я), котрі інтегровані в особливу психологічну реальність – *causa sui*, М. Розенберг і А.А. Налчаджян обґрунтували: образ тіла, або тілесне Я (якою сприймає особа

свою зовнішність), теперішнє, або актуальне Я (яким індивід бачить себе насправді у даний момент), динамічне Я (яким індивід поставив собі за мету стати), фантастичне Я (якою б людина хотіла стати, якби все було можливо), ідеальне Я (яким індивіду треба бути, орієнтуючись на привласненні моральні норми, ідентифікації і взірці поведінки), можливе, або майбутнє Я (якою, на думку індивіда, він може реально стати), ідеалізоване Я (якою людині приємно бачити себе зараз), зображувальне, або уявлювальне Я (образи і маски, які індивід виставляє напоказ, щоб приховати негативні риси чи слабкості свого реального Я), фальшиве Я (набуття спотвореного уявлення про себе та викривлення теперішнього Я), центр Я у співвідношенні із підструктурами особистості (яким чином центральна інстанція Я здійснює контроль і керівництво психічною діяльністю), І.С. Кон – рефлексивне Я і рефлексивне Я, К. Роджерс, К. Хорні – ідеальне Я і реальне Я, І.М. Міхеєва – функціональне Я і субстанціональне Я, В.В. Столін – фальшиве Я, безпорадне Я, Л.Е. Орбан-Лембрик – потаємне Я, Р. Лейнг – утілюване Я і неутілюване Я, Т.С. Яценко – маленьке Я і велике Я, М. Бовен, К. Роджерс, А.Б. Орлов – зовнішнє, наявне Я і внутрішнє, сутнісне Я, А. Менегетті, З.С. Карпенко – апіорне, або ноуменальне Я, Р. Ассаджолі – вище Я, В. Джемс, І.С. Кон, Т.А. Флоренська – егоцентричне Я, его-

їстичне Я, духовне Я, Д. Болдінг, М. Раусте фон Вріхт – нормативне Я, моральне Я, О.Є. Гуменюк – Абсолют духовного Я, В.А. Роменець, В.І. Юрченко та ін. – Я-вчинок, А.В. Фурман – Я-проблему, Х. Маркус і С. Кітаяма – незалежне і взаємозалежне Я, Д. Майєрс, Ш. Тейлор, Л. Піпло, Д. Сірс – Я-концепцію у контексті суспільних взаємин.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. У процесі обґрунтування цього складного явища внутрішнього світу людини нами аналізується концепція самоефективності А. Бандури, особиста схильність на користь свого Я, вплив культури на становлення Я-структур, роль індивідуалізму та колективізму у формуванні Я, а також пропонується авторська модель взаємозв'язку Я-концепції і типів ідентичності у системі соціальної взаємодії, що донині не досліджено експериментаторами належним чином.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Під час дослідження цієї актуальної проблеми висвітлюються взаємозв'язок самоповаги, відчуття власної гідності та локусу контролю у системі соціального довкілля, стратегії суспільних самопрезентацій, роль незалежного і взаємозалежного Я у контексті культурного розмежування, значення концепції комунітаріанізму у житті осіб, відмінність між самосвідомістю й саморозумінням, зміст та обсяг понять соціальної, гендерної й індивідуальної ідентичності, що дасть змогу краще пізнати феномен Я-концепції у системі соціальної взаємодії.

Ключові слова: *самоефективність, колективна ефективність, схильність на користь свого Я, ефект неправдивого консенсусу, зовнішній та внутрішній локус контролю, Я-структура, самопрезентація, незалежне Я, взаємозалежне Я, ефект посилення на себе, самобутність Я, індивідуалізм, колективізм, комунітаріанізм, роздвоєння кон-*

цептуального Я, саморозуміння, соціально й гендерна ідентичності.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. До структури Я-концепції людини, як відомо, належать такі обґрунтовані нами складові у системі інноваційного навчання [1а, с. 95]: когнітивна (Я-образ), емоційно-оцінкова (Я-ставлення), вчинково-креативна (Я-вчинок), спонтанно-духовна (Я-духовне). Загалом зазначене явище внутрішнього світу людини виконує функцію передмови і наслідку ефективності її самоусвідомленої соціальної взаємодії і якості життя в цілому. Тому у статті обґрунтовуються окремі компоненти Я-концепції у системі суспільних взаємостосунків у формі підпараграфів.

Концепція самоефективності у соціальній взаємодії з іншими. Свого часу А. Бандура об'єднав дослідження *самоповаги, відчуття власної гідності та локусу контролю у концепцію самоефективності*, тобто окреме наукове витлумачення мудрості, яка є обов'язковою складовою позитивного мислення. Якщо порівняти людей з високою і низькою самоповагою, то особи з відчуттям власної гідності, – пише Д. Майєрс, – щасливіші, менш невротичні, переважно не страждають різними хворобами (типу язв чи безсонням), не схильні до наркоманії й алкоголізму. Індивіди з високою самоефективністю наполегливіші, майже не тривожні і в них рідко буває депресія, вони краще навчаються. Відтак самоефективність – це відчуття своєї компетентності під час виконання певної роботи. Як феномен переживання вона властива також тваринам. Зокрема, собаки, котрих навчали відчуттю безпорадності (вони не могли уникнути електричного удару), не виявляють ініціативи в обставинах, коли можна позбутися покарання. Тварини, які навчені контролювати ситуацію (відвертаються від перших ударів

током), легко адаптуються до нових умов. Дослідник М. Селігман помітив, що *набута безпорадність* виявляється і в людській поведінці. Наприклад, люди у стані пригніченості чи депресії стають пасивними, оскільки переконані, що усі їхні зусилля будуть неефективними. У цьому випадку вони страждають своєрідним *паралічем волі*.

Зауважимо, що експериментально встановлено, що особи з високою і низькою самоповагою поведуть себе по-різному у ситуації, коли про них склалася та чи інша думка оточуючих. Р. Бауместер на основі опитувальника провів дослідження, у котрому обстежувані були поділені на людей з високою і низькою самоповагою. Вони оцінювалися за допомогою псевдоопитувальника. Потім кожний обстежуваний отримував “особистісний профіль”, що обґрунтований немов би на його відповідях. Пізніше одній половині надавався профіль егоїста й експлуатора, іншій – благородної та кооперативної людини. Окремій групі опитаних повідомлялося, що їхній профіль відомий партнеру, іншій – це не говорилося. Кожний обстежуваний описував себе своєму партнеру, а потім грав з ними у взаємозахарактеристики (партнером був помічник експериментатора, котрий працював за одним і тим же алгоритмом).

У результаті з’ясувалося, що за публічних умов люди з низькою самоповагою описували себе відповідно до того “профілю”, котрий їм нав’язувався експериментатором. Особи з високою самоповагою, навпаки, поводитися незалежно стосовно “репутації”, що їм приписувалася. Вони “прикрашали” себе у вербальному самоподанні і грали кооперативно, навіть якщо партнер вважав їх егоїстом.

Подавати себе у соціально виграшному положенні – це один із аспектів такого феномена як самоефективність. Загалом кожна людина прагне вражати оточуючих своїм інтелектом, здібностями, волею, мужністю і т. ін. Відповідні аспекти самоподання у поведінці особи, як відомо, спеціально спрямовані на підтримку свого образу Я в очах інших.

Експерименти, що проводили Дж. Фарес і Дж. Роттер під час клінічної практики, дали їм можливість назвати одну з установок людини атитюдом – **локус контролю**. Під останнім розуміли міру, якою особи сприймають своє життя як таке, що контролюється зсередини за допомогою власних зусиль і дій, або ззовні ситуативними випадками чи зовнішніми силами. Вчені розробили 29 парних тверджень для вимірювання індивідуального локусу контролю. Наведено окремі з них [2, с. 75]:

Врешті-решт до людей ставляться так, як вони цього заслуговують,

або *На жаль, якби особа не старалася, часто її результати праці залишаються невизнаними.*

Все, що зі мною виникає, я зобов’язаний самому собі,

або *Інколи я відчуваю, що не можу контролювати, куди спрямовується моє життя.*

Кілька близьких людей можуть впливати на мою долю, прийняття моїх рішень,

або *Увесь світ впливає на здійснення моїх рішень.*

Подумайте, як ці твердження впливають на Вашу віру про можливість контролювати власну долю? Якщо Ви вирішили, що твердження ліворуч відповідають Вашому образу, то у Вас переважає *внутрішній локус контролю*; а якщо навпаки – *зовнішній*. Ті, хто відносять себе до людей із внутрішнім контролем, з більшою ймовірністю добре навчаються у школі, кидають палити, користуються пасами безпеки в машині, самі вирішують сімейні проблеми, заробляють на проживання і відмовляються від хвилиних задоволень заради досягнення стратегічних цілей. Інакше кажучи, поняття внутрішнього локусу контролю можна порівняти до високої самооцінки, а зовнішнього – до низької.

Е. Лагнер і Дж. Роден у своїх дослідженнях, проведених у престижному домі престарілих, продемонстрували важливість особистого (внутрішнього) контролю. Для лікування пацієнтів вибирався один із двох методів. У першому обслуговуючий персонал підкреслював: *“Наш обов’язок – зробити так, щоб Ви могли пишатися цим домом і були щасливі”*. Вони розглядали пацієнтів, як пасивних реципієнтів, котрі покликані приймати співчуття та турботу лікарів. Через три тижні більшість німечин оцінила свій стан як близький до виснаження. Звернення до іншої групи аналогічних пацієнтів спонукало до пробудження особистого контролю. У ньому зазначалася можливість вибору, здатність впливати на ситуацію і брати відповідальність людини за свою долю. Цим пацієнтам дали змогу приймати рішення і виконувати певні обов’язки. Через три тижні 93% із другої групи стали *бадьорішими, активнішими і щасливішими*.

Досвід першої групи нагадує випадок із Джеймсом Мак-Кей, 87-річним психологом, – зазначає Д. Майєрс. *Я перестав бути особистістю минулого літа, – пише психолог. – У моєї дружини був артрит колінного суглоба, і вона не могла рухатися без спеціального допоміж-*

ного пристосування, а я умудрився у цей момент зламати ногу. Ми відправилися у дім престарілих. Там бездоганно нас доглядали, але не було дому і ми стали живими об’єктами. Усе це тривало лише два тижні. Керуючий домом престарілих був компетентною, хорошою, співчутливою людиною. І я не даремно вважав цей будинок у місті найкращим. Але ми перестали бути особистостями з того моменту, коли увійшли у цей комфортний дім.

Отож дослідження підтверджують, що системи управління чи керівництва людьми, котрі стимулюють волю власного Я, сприяють здоров’ю та щастю кожного. Але й саморозвиток внутрішнього локусу контролю в індивіда спричинює становлення позитивної Я-концепції, яка стане важливою рушійною силою для побудови свого безпроблемного життя.

Зазначимо, що особистісний контроль ґрунтується на самовиборі, самоконтролі свого буття, що підтверджує Д. Майєрс такими прикладами.

Ув’язнені, у яких є можливість контролювати оточення (можуть пересувати крісла, вмикати і вимикати телевізор, світло), відчують менший стрес. У них майже не має проблем зі здоров’ям, вони здійснюють обмаль хуліганських вчинків тощо. Працівники, котрі самостійно виконують завдання, приймають рішення, мають кращий моральний стан. Законопослушні громадяни, які вибирають, що їм їсти на сніданок, коли йти в кіно, лягати спати, прокидатися, живуть довше і, звичайно, щасливіше.

Загалом люди, котрим властиве ще й відчуття колективного результату, за словами А. Бандури, повніше мобілізують свої зусилля і можливості, щоб перебороти зовнішні перепони і домогтися успіху. Старші покоління не тільки створювали національні багатства, а й колективно та особисто чинили опір негуманності, працювали на користь соціальних реформ і розвивали освіту, щоб за-

безпечити краще життя. Тому, безперечно, важлива *колективна ефективність* груп, етносів і нації в цілому для підкріплення традиційних чеснот – віри, патріотизму, наполегливості, відданості ідеалам. Самоефективність підвищується не шляхом самонавіювання (“Я думаю, що можу”), а залежно від якості розв’язання реальних завдань і досягнення конкретних цілей суспільствотворення.

Отже, *концепція самоефективності*, самооцінки, а також схильності на користь свого Я виявляє глибинні пласти розуміння людської природи [2, с. 74–79]. Вона наголошує, чого Б. Паскаль навчав ще 300 років тому: однієї істини ніколи не достатньо, тому що світ складний, проблемний, безмежний. Будь-яка істина, відмежована від додаткової інформації, уточнень та доповнень, буде напівправдивою. Ідея самоефективності надихає кожного не піддаватися несприятливим ситуаціям, бути наполегливим, не дивлячись на першочергові невдачі, зосереджувати зусилля, щоб не дозволити власним сумнівам збити нас із правильного погляду на світ. Висока самооцінка, чи, інакше кажучи, *відчуття власної гідності*, є важливим чинником адаптації. Віра у свої позитивні можливості локалізує імовірність депресії, збільшує простір потенційного успіху та кількість ступенів внутрішньої свободи. Саме людська самоефективність не лише допомагає глибоко пізнати себе, а й повірити у власні здібності і вольову поведінку. Це, насамперед, раціонально-емоційний стан власної компетентності та успішності. Отож, є підстави переконатися, що Я знаходиться у центрі нашого соціального оточення, а самоповага і самоефективність приносять дивіденди.

Особиста схильність людини на користь свого Я. Відчуття Я знаходиться у серцевині нашого буття, несвідомо й автоматично впливає на кожну нашу думку, дію і відчуття [3, с. 55]. Відомий антрополог К. Герц описав Я людини так:

“це – обмежений, унікальний, більш чи менш інтегрований мотиваційний і когнітивний всесвіт, динамічний центр свідомості, емоцій, суджень, дій, організований у деяку характерну цілісність і той, що протистоїть як іншим схожим цілісностям, так і соціальному та природному середовищу” [7, с. 48]. Опрацювання особистістю різноманітної інформації відбувається під дією внутрішньої схильності на користь свого Я, тобто під впливом тенденції сприймати себе неподільно з прихильною групою. Ось чому кожен вибаचाє собі свої невдачі, приймає похвалу колег і вважає себе компетентним вище середнього рівня. Така завищена думка про себе дозволяє більшості із нас насолоджуватися перевагами високої самооцінки і в такий спосіб відкривати та освоювати *позитивний канон власного Я*. Це також підтверджують емпіричні дослідження: люди охоче погоджуються з похвалою, коли їм говорять, що вони досягли чогось значущого завдяки своїм здібностям і зусиллям, але приписують невдачу впливам зовнішніх чинників, зокрема невезінню чи труднощам у вирішенні проблеми [2]. Аналогічно спортсмени пояснюють свої перемоги, вихваляючи себе, однак будь-які втрати і прорахунки відносять до чогось іншого – поганого дня, надзусиль іншої команди тощо. А ось водії описують свої аварії так: *“Невідомо звідки з’явився інший автомобіль, ударив мою машину і зник”*, *“Коли я під’їхав до перехрестя, незрозуміло як з’явилася огорожа, що закрила все, і я не помітив чужої машини”*, *“З’явився пішохід і кинувся під мій автомобіль”*.

М. Росс і Ф. Сіколі спостерігали феномен схильності на користь свого Я у подружньому варіанті. Вони виявили, що молоді одружені канадці звичайно відчували, що беруть на себе більшу відповідальність за таку домашню роботу, як прибирання і турбота про дітей, ніж їхні партнери їм приписують. Недивно, що розлучені особи звинувачують у розриві

шлюбу свого вибраного, або менеджери нарікають за погану роботу на своїх працівників, оскільки, на їхню думку, в них погані здібності та зусилля.

Суб'єктивні характеристики особистості (дисциплінованість, наполегливість, переконаність та ін.) викликають більшу схильність на користь свого Я, ніж об'єктивні поведінкові параметри (наприклад, діловитість чи пунктуальність). Старшокласники і студенти ймовірніше за все будуть оцінювати себе вище за моральними якостями, ніж за інтелектуальними здібностями. Це пояснюється тим, що значущі суб'єктивні характеристики більше впливають на формулювання нами власних визначень успіху. Так, оцінюючи свої «юнацькі спортивні здібності», кожен думає про те, як грав у футбол, волейбол чи баскетбол, а не про фізичне виснаження і травми під час тренувань. Так підтримується наше *позитивне уявлення про себе* – шляхом надання великого значення тому, що виходить добре.

Тенденція розширювати наш Я-образ, переоцінюючи чи недооцінюючи те, що інші думають чи вчиняють так само, – феномен, котрий одержав назву **“ефект неправдивого консенсусу”** [2]. Його суть полягає у прагненні переоцінювати буденні думки, небажану чи неефективну поведінку. Зовні це має вигляд заспокоєння себе, мовляв помилки бувають в усіх. Неадекватний консенсус спричинений багато в чому узагальненнями, котрі здійснюються на обмеженій вибірці даних, що надходять від нас самих. Щодо наших здібностей у розв'язанні життєвих задач і ситуацій, то тут часто зустрічається дія **ефекту неправдивої унікальності** [Там само]. Це – тенденція недооцінювати той факт, що наші спроможності і можливості, бажана чи небажана поведінка мають широке розповсюдження, оскільки кожен задовольняє інтереси власного, а не чужого Я, підтримуючи свій талант і моральні дії. Відповідно той, хто багато п'є, але користується ременями безпеки, буде

переоцінювати кількість людей, які випивають (неправдивий консенсус) і недооцінювати тих, хто користується ними (неправдива унікальність). Інакше кажучи, люди вважають свої недоліки нормою, а чесноти – рідкістю. Підкреслимо, що це не єдині ознаки самоприйняття із схильністю на користь власного Я, котра є побічним результатом процесу переробки і запам'ятовування людиною інформації про себе саму (наприклад, кожний з молодого подружжя вважає, що він виконує більше роботи у побуті).

Очевидно, що в упередженому сприйнятті себе втілюються *мотиви на користь свого Я*. Так, у пошуках самопізнання нам хочеться оцінити свою компетентність, самопідтвердження – перевірити свою Я-концепцію, самоствердження, на решті будь-що розширити Я-образ. М. Лірі та його послідовники припускають, що наше відчуття самоповаги схоже на індикатор пального. Як суспільні створіння ми дорожимо хорошими взаєминами, котрі сприяють нашому виживанню і процвітанню. Навпаки, неприйняття нас іншими знижує самооцінку і водночас посилює бажання заслужити групового схвалення. Відкинуті соціумом особи відчують себе небажаними і неадекватними для інших, що може спонукати їх до самовдосконалення і пошуку гурту, в якому б вони були прийняті і позитивно оцінені.

Люди, презентуючи себе перед іншими у бажаному світлі, обирають тактику “регулювання враженнями”, що ситуативно приводить до неправдивої скромності чи деструктивної поведінки. Таке ставлення до себе – дуже тонка схильність на користь свого Я, тому що так домагаються заспокійливого *прийняття себе іншими*. Наприклад, Я-невдаха, може викликати у товариша висновок: “Ти – молодець!”. Упокорювання нерідко стає удаванням покірливості, мета якої – підкорити собі інших; це – викрутас гордині, яка принижує, щоб піднятися на засадах убагачення оточуючих (Д. Майєрс).

Уявимо собі тренера, який перед відповідальною грою вихваляє майстерність суперника. Звичайно, він не відвертий. Коли перший захоплюється другим, то виявляє певну скромність, спортивну порядність і готує ґрунт для сприятливої оцінки себе поза результатами гри. Відтак перемога тренера стає досягненням, що гідне похвали, а поразка пояснюється титанічним захистом від суперника.

Коли Я-образ пов'язаний з виконанням складних завдань, до яких треба прикласти зусилля і немає гарантії, що вони будуть виправдані, то невдача може стати руйнівною для особистості. У такому разі, на всяк випадок, придумується готове виправдання задля того, щоб захистити себе. Наприклад, людина буде надавати перевагу опонентові, жалітися на депресію. Якщо перешкода завадила успіхові – самооцінка не змінюється, а за позитивного розвитку подій Я-образ зміцнюється. У такий спосіб *перемоги захищають самооцінку* і суспільний імідж людини, дозволяючи приписувати невдачі чомусь тимчасовому і зовнішньому ("Я погано себе почував"), а не вадам таланту чи браку здібностей [2, с. 95].

Отже, схильність на користь свого Я, неправдива скромність і перешкоди, котрі створює особистість сама собі, вказують на глибину турботи про Я-образ, який кожний з нас прагне *самопрезентувати* найкращим чином. Суть останнього механізму полягає в акті *самовираження такої поведінки*, яка б створила позитивне загальне враження про себе (дружелюбність, освіченість, турботливість), або відповідність чийомусь ідеалу. Це також наше прагнення подати бажаний образ як для зовнішньої аудиторії (інші люди), так і для внутрішньої (ми самі). Вміле керівництво враженнями, котрі самі створюємо і так самовизначаємося, характеризує нас як окультурених людей. Навмисно чи ні, догоджаємо чи опонуємо іншим, виправдовуємо чи захищаємо себе, коли необхідно, – все це задля того, щоб підтримати *самооцінку*

й утвердити свій *Я-образ*. У знайомих ситуаціях зазначений механізм діє без свідомих зусиль, в інших (наприклад, на вечірці невідомих людей, або під час фотографування надаємо обличчю різного вираження) кожен знає як домогтися впливу на довкілля.

Зазначимо, що Н. Джоунс і Т. Пітман описали стратегії самопрезентації, котрі люди використовують у повсякденному житті. Перша називається *інграціяцією* (спроба заслужити довір'я, коли Ви підлещуєтеся, вихваляєте когось іншого і загалом прагнете сподобатися людині із більш високим соціальним статусом, застосовуючи саморекламу). Особа використовує цю стратегію, коли говорить компліменти, погоджується із ідеями оточуючих, співчуває і симпатизує комусь. Якщо трирічна дитина вашого професора "плює" Вам в обличчя, штовхає у коліно, а Ви у відповідь весело посміхаєтеся і стверджуєте: "Ой, яка чудова дитина!", то, напевно Ви намагаєтеся заслужити довіру. Ця стратегія впливу є сильно дієвою, оскільки усім подобається, коли хтось до нас добре ставиться.

Важливим чинником самореклами слугує контекст, у котрому люди розповідають про себе. Зокрема, особи, які згадували про свої інтелектуальні досягнення, розглядалися благоприхильно тоді, коли подібні твердження вони висловлювали у відповідь на конкретне запитання. Наприклад, якщо студента запитували, як він здав екзамен у третьому триместрі, то його відповідь, про те, що набрав 96 балів, справляла приємне враження про нього і формувала позитивну оцінку. Навпаки, особа, яка починала розповідати про власні здобутки, коли її не запитували про це, тобто взаємодія відбувалася поза контекстом розмови про досягнення, то її сприймали як не тактовну, або егоїстичну.

Загалом самопрезентація утримує як вербальну складову поведінки, так і невербальну. У цілому вона найпереконливіша, коли перша і друга співпадають.

Наприклад, якщо людина говорить, що хотіла б познайомитися з Вами поближе, і при цьому усміхається, встановлює зоровий контакт, то, безсумнівно, вона заслуговує довіри [4a].

Інша тактика самопрезентації ґрунтується на перешкодах, що кожен із нас сам собі створює, придумуючи завади на той випадок, якщо не вдається добре справитися із завданнями; саме тоді у нас на поготові потрібне оправдання. Коли особа не виконує роботи, не здає екзамен, то її самооцінка серйозно страждає. Щоб останнього не відбувалося, то люди, ще до здійснення вчинкових дій, вигадують для себе привід у тому разі, коли зазнають невдачі [1, с. 176].

Уявіть собі, що зараз останній вечір перед екзаменом із психології. Це складний предмет, але дуже потрібний для Вашого професійного зростання і спеціалізації, а тому Ви природно прагнете отримати за нього найвищу оцінку. Отож справедливо було б підготуватися до здачі екзамену як слід, а також виспатися, щоб на наступний день мати гарний та свіжий вигляд. Припустимо, Ви його не здаєте, проте у Вас наготові є такі оправдання: Ви не мали достатньо часу підготуватися, або скажете, що це – складний предмет, у Вас немає відповідних здібностей тощо. У ситуації отримання позитивної оцінки, Ваша самооцінка також зростає щодо своїх неабияких спроможностей і таланту. Відтак у першому випадку, коли вигадувалися різні оправдання, Ви прагнули її зберегти, щоб не порушити свій власний внутрішній світ, у другому, навпаки, Вами немовби невимушено завищується самооцінка у зв'язку з тим, що успіх сам переслідував Вас, хоча й домагання були невисокими.

Отож, коротко обґрунтовані стратегії самопрезентації базуються на довір'ї, перешкодах, а тому дають змогу зрозуміти як кожен із нас керується образом свого Я, зберігає адекватну самооцінку і ситуативно формує поведінку. Інколи на

вибір цих стратегій витрачається більше часу, аніж на розв'язання конкретних життєвих задач і проблем.

Зрозуміло, що подати себе так, щоб створити позитивне враження, справа тонка і навіть делікатна. Люди хочуть, щоб їх сприймали здібними та розумними й водночас скромними і чесними. Буденно скромність створює хороше враження, а надмірна хвалькуватість – погане. Це пояснює вже згадуваний феномен *неправдивої скромності*: часто демонструється низька самооцінка, всупереч справжніх відчуттів, котрі перебувають у глибині душі. Але коли на яву зроблено щось добре, неправдиве заперечення цього (“Я дійсно молодець, хоча це невелика справа”) зовні виглядає як удавана скромність. Щоб тиражувати позитивні враження про себе виявляється одних зусиль недостатньо; для поєднання скромності і компетентності потрібно освоїти спеціальні соціальні уміння.

Тенденція до скромного подання самого себе у гармонії з обмеженим оптимізмом особливо яскрава в культурах, де цінується *самообмеження*, зокрема в Китаї і Японії. У цих країнах діти навчаються ділитися похвалою за успіхи і брати на себе відповідальність за невдачі. У західних державах навпаки, молоде покоління вчиться гордитися успіхами і приписувати всі невдачі середовищу. Результат очевидний: японці більш скромні і сором'язливі [2, с. 97–98].

Самопрезентація передбачає також поступливе ставлення до себе у глибині душі. Ось чому схильність на користь свого Я можна побачити й у голандських школярів, бельгійських баскетболістів, індусів, японських водіїв, австралійських студентів і робітників, китайських студентів і французів різного віку.

Вплив культури на становлення Я-структур особи. Загалом у царині пізнання себе постає низка запитань: Наскільки добре ми себе знаємо? Як культура формує наше відчуття Я? Хто ми є

Рис. 1.

Модель непрямого впливу культури на дії, поведінку, думки і відчуття людини засобом Я-концепції (за Д. Мацумото)

і чого прийшли у цей світ? та інші. Усі ці запитання та відповіді на них визначають *соціально-психологічне наповнення* такого надскладного явища внутрішнього світу людини як Я-концепція.

Коли особа розвивається всередині певної культури, то очевидно, що остання формує, обмежує, обумовлює її відчуття Я так, що Я-концепція стає самобутньою саме у цьому ціннісному середовищі. Адже культура, як відомо, спричинює нашу поведінку, думки та відчуття через власні Я-концепції. Д. Мацумото пропонує модель впливу культури на форми людської активності (*рис. 1*).

Загалом культури відрізняються одна від одної, причому кожна формує у своїх представників різні Я-концепції, а вони впливають на інші аспекти індивідуальної діяльності людини. Ці відмінності пов'язані з тим, що в суспільствах існують свої системи норм чи поглядів на життя, а відтак люди інтегрують, синтезують і координують власний світ різним чином, тобто мають фундаментально відмінні особисті Я.

Я-концепція організована не лише функціонально, а й структурно, а в розвиненому формовиявленні – ще й ієрархічно. Відтак елементи першої є певними Я-структурами. Останні – це: а) специфічні *переконання* щодо нас самих; б) *віра у себе*, котра гармонізує і спрямовує обробку здобутої інформації; в) окремі психічні *моделі*, з допомогою яких безпечно і навіть комфортно влаштовується наше життя. Примітною рисою будь-якої Я-структури (наприклад, сприйняття самого себе як спортсмена, людини з надлишковою вагою чи як енергійної

ділової особи) є те, що вона впливає на *обробку соціальної інформації*, зокрема спричинює те, як ми сприймаємо, запам'ятовуємо та оцінюємо інших людей і себе самих. Якщо, приміром, заняття спортом – центральна ланка нашої Я-концепції, в котрій “Я спортсмен” відіграє роль однієї з Я-структур, то ми приречені помічати складні спортивні навички в інших, швидко пригадувати пов'язаний із спортом власний ментальний досвід і приймати інформацію, що сумісна з нашою спортивною кар'єрою, а відтак і цією актуалізованою Я-структурою [2].

У розвитку структурної самоактуалізації важливе значення має пам'ять й, зокрема, так званий *ефект посилення на себе*. Це – тенденція ефективно робити обробку і запам'ятовувати інформацію, що належить нам самим, – пише Д. Майєрс. За умов її близькості нашій Я-концепції, вона легко відновлюється і швидко опрацьовується. Тому краще запам'ятовуються властиві нам думки-слова, а не комусь іншому. Так самопорівняння себе з персонажем роману зафіксується у пам'яті краще, ніж когось стороннього. Більше того, через два дні після розмови з ким-небудь краще пам'ятається те, що було сказане про нас, а не про співбесідника. Відтак пам'ять формується і функціонує навколо нашого основного інтересу – самих себе. Йі думки у самісному сенсі запам'ятовуються набагато краще.

Я-концепція – це не лише переконання про теперішній стан нашої життєактивності, а й потенційний, імовірно бажаний. Так зароджуються *можливі Я*, тобто образи того, якими кожен мріяв чи боїться стати у майбутньому. В цьому ас-

пекті Х. Маркус та її колеги відмітили, що наші можливі Я вміщують бачення себе жаданих у наших мріях (наприклад, Я багатий, Я бідний, Я пристрасно закоханий тощо) і страхітливих (Я хворий, Я відстаючий у навчанні, Я безробітний). Безумовно, що всі зазначені Я так чи інакше мотивують до досягнення особливої мети – прекрасного бажаного життя.

У сучасній психології доведено, що *самоповага* (самооцінка) – це окрема сукупність усіх наших Я-структур і можливих Я. Це означає, що *відчуття власної гідності* буде вищим, коли середовище допомагає особі відчутти себе більш розумною, доброю, красивою, відповідальною. Тому самоповага спричинює наші відчуття, здібності, пригадування й актуальні думки. Причому діє вона “зверху вниз” – від світобачення і до буденності, хоча постійно й підкріплюється повсякденним досвідом.

Психологія західних культур всіляко підтримує *самобутність Я*, тобто вміння бути самим собою. Стверджується, що життя буде багатим, якщо людина правдиво визначить свої можливі Я і повірить у власні сили *особистісного контролю*. Не варто наслідувати тому, що чекає від нас оточення. Треба в будь-якій ситуації бути самодостатньою особистістю і шукати своє, унікальне і непересічне, щастя, а також мати і робити свою справу. Щоб любити інших, спочатку потрібно виробити у собі пристрасно-ціннісне самоставлення, тобто *вміти любити себе* будь-що і будь-де.

Люди природно відрізняються не тільки Я-концепціями, а й соціальним розумінням та особистісним прийняттям сфери *незалежного Я*. Так, в індивідуалістських культурах Заходу пропагується всіляке його схвалення, а в країнах Сходу і третього світу підтримується взаємозалежне Я. Ці протилежні ідеї-традиції сприяють культурному розмежуванню народів та окремих індивідів у їхній громадянській поведінці.

Х. Маркус, С. Кітаяма [10] обґрунтовують для порівняння незалежне Я і

взаємозалежне Я людини на саму себе як особистість. У першому випадку особа оцінює і бачить навколишній світ виключно через формат власного Я, у т. ч. переживань, думок, дій. У другому – вона більшою мірою відчуває приналежність до будь-чого чи будь-кого. Навіть відірвана від дому і сім'ї, колег і вірних друзів, вона не повно позбавляється тих соціальних зв'язків, які визначили і продовжують визначати, хто вона є. Відтак у кожної людини не одне, а кілька Я: Я з батьками, Я на роботі, Я з товаришем, Я з коханим та ін. При цьому взаємозалежне Я перебуває у *соціозалежності*, первинно спричинене міжсуб'єктивними контактами. Звідси мета громадянського суспільства: не стільки збагачувати і розширювати Я людини, скільки забезпечувати досягнення нею гармонії між оточенням і самопідтримкою.

Загалом С. Кросс і Л. Медсон запропонували й таку гіпотезу: існує *взаємозв'язок між гендерними і культурними відмінностями у Я-концепції*. Зокрема, жінки частіше чоловіків ставляться до себе із позиції взаємозалежності. Уже починаючи із раннього дитинства, американські дівчатка більш схильні до близької дружби, співробітництва з іншими і зосереджують увагу на соціальних взаємостосунках. Хлопчики, навпаки, більше люблять брати участь у змаганнях й домінувати над оточенням. Вчені припускають, що ці відмінності зберігаються й у зрілому віці, оскільки жінки схильніші ідентифікувати своє Я у стосунках з іншими особами, а чоловіки визначають Я поза залежністю від навколишніх.

Крім того, в індивідуалістському суспільстві соціалізація спрямована на те, щоб людина могла стати унікальною особистістю, виявила себе, реалізувала, актуалізувала внутрішнє Я і домоглася власної мети. Ці культурні завдання вироблялися протягом багатовікової історії і сприяли формуванню *незалежного конструкта Я* кожного. Останній зосереджує увагу людини на особистих, внутрішніх атрибутах – індивіду-

Короткий опис основних відмінностей
між незалежним і взаємозалежним сприйняттям власного Я
(за Х. Маркус і С. Кітаямою)

Порівняльна риса	Незалежне Я	Взаємозалежне Я
Визначення	Відділене від соціального контексту	Пов'язане із соціальним змістом
Структура	Обмежена, єдина, стійка	Гнучка, непостійна
Важливі риси	Внутрішні, особисті (здібності, думки, відчуття)	Зовнішні, суспільні (статуси, ролі, відносини)
Завдання	Бути унікальним, виявляти власне Я, усвідомлювати внутрішні атрибуції, підтримувати власні цілі, бути прямим: говорити те, що думаєш	Належати, відповідати будь-чому, займати місце, яке тобі визначено, бути зайнятим у відповідній дії, підтримувати цілі інших, ухилитися, читати думки інших людей
Роль інших людей	Самооцінка: інші особи важливі для соціального порівняння	Самовизначення: стосунки з іншими визначають власне Я
Основа самоповаги	Здатність виявляти власне Я, підтверджувати внутрішні атрибуції	Здатність підлаштовуватися, стримувати власне Я, підтримувати стан гармонії із соціальним контекстом

альних здібностях, інтелекті, особистісних рисах, котрі виявляються публічно й підтверджуються шляхом соціального порівняння [3].

Взаємозалежний конструкт Я, – пише Д. Мацумото, – залежить повністю від контексту. Відповідно такі люди не мають повного уявлення про свої внутрішні атрибути. А тому особи з незалежним Я розглядають власні риси і самохарактеристики як найбільш важливу інформацію, а взаємозалежні сприймають себе лише у контексті соціальних взаємостосунків. Подамо ці відмінності у вигляді *таблиці*.

Роль індивідуалізму та колективізму у становленні Я людини. Отож Я стало головною темою у психології через те, що допомагає організовувати наше соціальне мислення і дає енергію культурно організований суспільній поведінці. Вище зазначалося, що для розвинутих західних держав характерним є *індивідуалізм*. Останній процвітає за умов достатку, урбанізму та інтенсивного впливу засобів масової інформації. У країнах третього

світу та Сходу перевага надається *колективізму*. Тут цінується благополуччя груп – сімейних, кланових, трудових. Коли місто Кобе у Японії в 1995 році було зруйноване сильним землетрусом, то західні журналісти були шоковані тим порядком, який зберігався, коли жителі стояли в черзі за необхідними побутовими речами. Звичайно, колективізм процвітає там, де люди постійно зустрічаються із всезагальним лихом, наприклад, голодом, природними катастрофами, де великі сім'ї і життя потребує взаємодопомоги. Відтак крос-культурні психологи (Г. Тріандис, Р. Бріслін, Г. Гуї) у своїх дослідженнях стверджують, що закладений у життєздійснення етносу індивідуалізм чи колективізм істотно впливає на становлення Я-концепції, соціальні взаємостосунки та виховання дітей.

Відповідно до виникнення в суспільствах індивідуалізму та колективізму розмежовуються дві форми мотивації досягнення – *індивідуальна* і *соціально зорієнтована* [9]. Перша виявляється у західних культурах, передусім, у США. Індівід прагне до успіху заради власного Я.

У китайському суспільстві розповсюджена соціально зорієнтована мотивація. Остання спрямовує людину до успіху заради оточення, наприклад для благополуччя членів сім'ї.

Зазначимо, що й сферу емоцій можна поділити на дві категорії, тобто ті, котрі: а) сприяють незалежності Я від оточення і б) формують взаємозалежний погляд щодо інших [8]. Відповідно перші називаються *соціально виключеними*, або такими, які відділяють Я від суспільних взаємин, а другі – *соціально включеними*. Останні спонукають індивіда налагодити, наприклад, негативні стосунки, повернути борг, тобто сприяють утворенню взаємозалежності. К. Луц, який вивчав емоції жителів мікронезійського атола Іфалук, встановив, що у цій культурі головним є *афект фаго*. Іншими словами, це поєднання співчуття, любові та суму. Вказана емоція спонукає людину до здійснення допомоги, а також породжує тісні міжособисті стосунки. Відтак фаго – це яскраво виявлений соціально переповнений афект. Протилежна *емоція кер* описується як поєднання щастя і збудження, й сприймається як “небезпечна і суспільно руйнівна” (К. Луц), а тому є соціально неприйнятною, виключеною. А ось Т. Дой довів, що *емоція амае* – центральна у японській культурі. Це афект бажання, або очікування того, що навколишні виявлять поблажливість, благоприхильність і милосердя. Згідно з ученим емоція амае виявляється у стосунках “матір – немовля”, за яких останній прагне “бути залежним” від першої, а мати, природно, проявляє безумовну турботу і любов. У Японії аналізований афект має місце і в трудових взаєминах, зокрема між керівником і підлеглим.

Зауважимо, що індивідуалісти зберігають свою ідентичність, відчуття власного Я, навіть тоді, коли вони залишили сім'ю, друзів, роботу. Це відбувається, тому що ще з юності прагнуть відділитися від батьків, щоб зміцнити образ Я. “По-

чуй себе, прийми себе, будь вірний собі”, – тлумачать вони. Психотерапевт Фриц Перлз так сформулював схему індивідуалізму у західній популярній психології: “*Я займаюся своїм, а Ви займайтеся своїм. Я у цьому світі не для того, щоб задовольняти Ваші очікування. А Ви – не для того, щоб задовольняти мої*”. Для колективістів саме суспільні зв'язки зумовлюють поведінку людини і допомагають визначити, хто вона є [2].

В індивідуалістичних культурах батьки і школа навчають дітей незалежності та самостійному мисленню. Там вважається нормальним, що вихованці самі вибирають собі приятелів, планують майбутнє, прагнуть залишити батьківський дім, – пише Д. Майерс. Школа навчає дитину визначити власні цінності і думати самостійно. Колективісти, навпаки, прагнуть зберегти сім'ю, турбуються про старше покоління тощо.

Отож кожна культурна традиція має певні переваги й недоліки. Зокрема, в індивідуалістів більше випадків самотності, розлучень, убивств і стресових та депресивних станів, оскільки не має прив'язаності до іншого, тобто майже відсутні процеси емпатії та ідентифікації. Соціальні психологи Х. Маркус і С. Кітаяма стверджують, що *залежність – це не обов'язково безпомічність чи неможливість контролювати ситуацію*. Часто під цим розуміють *взаємозалежність*. А це означає, що особа вміє цінувати близькі стосунки, бути чуйною, відповідальною щодо інших, здійснювати й отримувати підтримку. Іншими словами, це здатність визначити самих себе не лише як унікальну духовну самість, а й як союзника значущих людей.

Окремі соціологи, які прагнуть поєднати краще із колективістських та індивідуалістських цінностей, обґрунтовують концепцію *комунітаріанізму*. Остання збалансовує індивідуальні (повага до себе) та колективні (турбота про соціум) права на благополуччя суспільства. Але комунітаріаністи прагнуть

також відмежуватися від крайнього полюсу індивідуалістів (“Роби все по своєму” тощо). Необмежена свобода особистості, говорять вони, руйнує соціальну тканину культури. Як відомо, за останні півстоліття індивідуалізм Заходу посилюється. Д. Майєрс пише, – що у США з 1960-х років кількість розлучень подвоїлася, самовбивств підлітків потроїлося, заяв про згвалтування збільшилося у чотири рази, повідомлень про погане ставлення до дітей зросло у п’ять разів, дітей, які народжені у неповній сім’ї, збільшилося у шість разів. Хоча комунітаріанське поєднання уже сьогодні можна виявити у деяких західних культурах, про що свідчать такі прояви турботи про колективні інтереси, як догляд за багажем в аеропортах, заборона палити у літаках, обмеження швидкості на автострадах тощо.

Я-концепція у життєактивності людини. Робоча Я-концепція, будучи створена самотужки, зумовлює особистісну визначеність кожного моменту життя настільки природно, що не завжди фіксується сприйняттям та інтелектом. Більшість людей, які заблукали в незнайомому місті і зголодніли, не стануть шукати харч серед кухонних відходів; вони швидше залишаться голодними, ніж зроблять щось таке, що, на їхню думку, нижче людської гідності. Звідси випливає *причинно-мотиваційна роль Я-концепції* в організації не лише самосвідомості людини, а й усієї її життєактивності загалом. Вона дає змогу зрозуміти, як людина внутрішньо визначає саму себе у ситуативній поведінці і вчинках.

Зазначимо ще такий принциповий момент у розумінні Я-концепції людини, до якого доходять Харт і Гейтс. Як відомо, В. Джемс свого часу виділив два аспекти у роздумах особи про себе – **самосвідомість** та **саморозуміння**, кожний із яких утримує свої відмінні компоненти. Перший, на їхню думку, складається із зосередження на власному Я та емоційної ідентифікації із своїми

властивостями, тоді як саморозуміння містить: 1) особисті пригадування, 2) власні когнітивні образи, 3) теорії Я, котрі можуть виконувати функцію інтеграції особистих пригадувань та образів. Останні змінюються у процесі розвитку. Зокрема, у проміжку між 10-літнім і пізнім підлітковим віком акценти в теоріях Я зміщуються із здібностей та зусиль (наприклад, “Я добре граю в баскетбол, оскільки багато тренуюся”) на *соціальне прийняття*, яке стає важливим у підлітковому віці (“Якщо б я був вищий, то в мене було б більше друзів і подруг”). Пізніше в теоріях Я переважають особисті цінності і цілі (“Я хочу допомагати людям, використовуючи свій інтелект для того, щоб стати лікарем”) [За, с. 192, 193]. Відтак саме соціальний контекст дає змогу кожному формувати через суспільну взаємодію не лише самосвідомість, а й саморозуміння, з допомогою якого ми *самовизначаємося* у проблемному просторі актуальних і потенційних соціальних стосунків.

Функціонування Я-концепції підтверджується соціальними взаємостосунками людини, котрі повторюються під час її ситуативної взаємодії з іншими залежно від категорійно-статусної приналежності. Так, жінка очікує, що її чоловік буде ставитися до неї з особливою увагою й хоч інколи зізнаватися їй у високих почуттях. Але буде вкрай засмучена, якщо виявить щось подібне у його поведінці стосовно інших жінок. Людина, котра прийшла, буде шокована, якщо побачить, що на неї дивляться так, немов би вона повністю чужа. Коли у серії експериментів за допомогою гіпнозу успішно змінювалася особистісна визначеність обстежуваного, то в нього з’являвся стан збентеження у своїх взаєминах з експериментатором. Кожен із нас отримує статус усередині групи тільки тоді, коли сприймається *особистісно самовизначеною* людською істотою [6].

В усіх організованих соціумах існує своєрідна диференціація громадян за соціальним рангом. Останній описує

поняття “соціальний статус”, сутнісний зміст якого визначає положення особистості в суспільстві, щонайперше права, обов’язки і свободу, котрі вона отримує завдяки своєму становищу. Статус – соціальний процес, який визначає місце людини у взаємостосунках з іншими та їхнє ставлення до неї. Він характеризує не лише права та можливості особи, а й дає змогу їй вимагати адекватного ставлення до себе зі сторони суб’єктного оточення. Скажімо, у США людей розрізняють за критеріями професії і доходів, в інших державах головними показниками є родовід, сфера професійної діяльності, етнічна приналежність, рівень інтелектуальних досягнень, особисті риси людини тощо.

Очевидно, що соціальний статус – основа організованого громадського життя. Лише коли людина самовизначена і займає відповідне місце у суспільстві, може бути виявлена її відповідальність перед ним. Ось чому перше, що співрозмовники вчиняють при знайомстві, – це з’ясовують статус один одного, адже немає іншого шляху, щоб швидко дізнатися, що можна очікувати від кожного. Відтак особистісна визначеність встановлюється лише у конкретному соціальному контексті. Це утворює відповідне ставлення особи до різних фізичних об’єктів. Зокрема, людина у змозі користуватися своїми правами власника тоді, коли здатна визначити себе як відмінного, неповторного суб’єкта щодо оточуючих.

Уявлення людини про саму себе природно асоціюється з її тілом, але останнє безпосередньо не відображає того, хто вона є, чи того, що саме виконує. Я-концепція, як і все інше у символічному оточенні, конструюється шляхом вибіркового сприймання та уявлення. Жодна людина неспроможна відчути повний спектр імпульсів, який функціонує всередині її тіла. Вона вибірково реагує на зовнішні сигнали у різний час залежно від того, чим займається. Психіатри неодноразово довели, що люди не завжди

хочуть знати правду про власні тенденції поведінки, а частину своїх, здебільшого неприємних, імпульсів проєктують на інших людей.

Ставлення до людини певною мірою визначається її фізичними даними, які є важливим підґрунтям у формуванні Я-концепції. Колір шкіри та інші ознаки почасти відіграють роль символів, що розширюють соціальну перспективу зростання, або накладають обмеження на кар’єру. Усі люди чутливі до своєї зовнішності, хоча й сприймають її вибірково. При цьому відносна незалежність Я-концепції від тіла виявляється особливо наочно при встановленні ідентифікації, завдяки якій об’єкти, що існують поза тілом, починають відчуватися як частина самого себе. *Так, людина, яка тільки придбала автомобіль, засмучується, коли на крилі бачить подряпину, немов би вдарили її саму. Мати, котра бачить, як її дитина погано себе поводить у присутності інших, відчуває сором. Коли американець, який подорожує за кордоном, помічає н’яного співвітчизника, на якого зглядаються з неприязню місцеві жителі та повторяють: “Янки, забирайтесь додому!” – він починає відчувати свою національність, і йому стає соромно, – пише Т. Шибутані.* У ситуації ототожнення себе з іншими, кожен із нас реагує так, немов погано виконує це сам. Тому на формування Я-концепції відчутно впливають вікова група, стать, етнічна приналежність і соціальний клас людини, через які вона себе визначає. Ідентифікаційне задіяння цих категорій переживається пристрасно, “близько до душі”. Ось чому людям усіх етнічних меншостей приносять велике задоволення загально визнані досягнення тих людей, з якими вони себе ототожнюють.

Наочним підтвердженням того, що Я-концепція розширюється від народження і виходить за межі власного тіла є факт непереборного інтересу кожної людини до подій, що трапилися до її народження чи можуть трапитися після смерті. Люди

ідентифікують себе зі своїми предками та їхньою історією; зневага до прабатьків викликає помсту чи обурення, навіть не дивлячись на те, що мертві не можуть відчувати приниження і ніколи не реагують у відповідь. Відтак окремі особливості людської поведінки пояснюються тим, що переважна більшість загалом не лише задовольняє інстинктивні органічні потреби, а й намагається здійснити ті наміри, плани і цілі, котрі безпосередньо пов'язані з Я-концепціями кожного. Високі ідеали, ненависть, схеми помсти чи жагуче бажання досягнути вищого соціального статусу – все це стає реально можливим тому, що люди не задоволені своїми уявленнями про себе.

Кар'єра кожного, як відомо, формується серед оточення, тому в різних культурах люди визначають образ Я у часі по-різному. У західному суспільстві існує тенденція орієнтувати власне життя на майбутнє; індивіди стурбовані своєю справою і здійснюють вчинки, котрі приносять їм славу. Але в Китаї – до комуністичної революції – орієнтація була на минуле. Вважалося, що людина – носій останнього, а наявність предків розглядалася як гарантія власного майбутнього. *У айвілікських ескімосів кожний розглядався як прояв його тангніка, тобто чогось близького душі. Він здатний залишити тіло, особливо вночі, і подорожувати. Коли людина вмирала, тангнік відділявся назавжди від неї. Але він проникав у тіло новонародженої дитини через запрошення членів сім'ї. Немовля називали іменем того, чиє тіло попередньо було домівкою тангніка. Якщо дві дитини народилися майже одночасно і отримали одне й те саме ім'я, то повинні змагатися, щоб довести, хто з них насправді отримав останнього [4, с. 253, 254].*

Невідповідність між значеннями тіла і особистою визначеністю яскраво продемонстрував Ф. Молнаро у знаменитій п'єсі "Гвардієць". *Після шести місяців бурхливого сімейного життя венгерсь-*

кий актор починає підозрювати, що його дружина стає небайдужою до інших чоловіків. Щоб випробувати її на вірність, він переодягається в офіцера австрійської гвардії і хоче її звабити. В чоловіка виникають двоякі реакції – радість і сум – усякий раз, коли вона поступається та стає непохитною. Як актор він гордий своїм виконанням. Але чим більше досягає як артист, тим сильніше страждає як чоловік. Ця суперечність стосується роздвоєння концептуального Я, хоча дружина зустрічається з одним і тим самим тілом. Якби щось подібне виникло в реальному житті, учасники міжстатевих взаємостосунків були б однаково нещасливими [6].

Крім того, за останні роки виникла така тенденція: самоповага дівчаток більшою мірою пов'язана з їхньою думкою про свою зовнішність і меншою – із особистісними цінностями й досягненнями. Саме ця тенденція створює головну внутрішню передумову самоповаги дівчат підліткового віку. До багатьох проблем, що свідомо центруються довкола зовнішності, відноситься порушення харчування у осіб жіночої статі. Зокрема, встановлено, що близько 2% жіночого населення у США страждають захворюваннями, які пов'язані із розладами травлення, тому що більшість реципієнток повідомляють, що притримуються дієти. Ці та інші факти призвели до того, що люди стали не довіряти засобам масової інформації, оскільки останні формують неправдиві канони щодо жіночої краси. У зв'язку з цим предметом особливої критики стала лялька Барбі. Дослідники вважають, що її надзвичайно висока популярність серед маленьких дівчаток сприяє посиленню ролі зовнішності у процесі становлення особистої самоповаги, розповсюдженню суворих дієт і розвитку захворювань органів травлення [4a].

Вчені підраховували, – пишуть Ш. Тейлор, Л. Піпло, Д. Сірс, – що для того, щоб молода жінка досягнула таких пропорцій як у ляльки Барбі їй потрібно

збільшити розмір грудей на 5 дюймів, довжину шиї більше ніж на 3 дюйми і зріст – на 2 фути, а талію зменшити на 6 дюймів (!). Цей явно недосяжний стандарт може викликати негативні очікування, котрі дівчата й жінки формують у ставленні до своїх фігур, а внаслідок цього виникає й утверджується низький рівень самоповаги.

У 1998 році компанія “Маттел” заявила про те, що буде вносити зміни у пропорції ляльки з тим, щоб вони відповідали реалістичним стандартам жіночої краси. Як відомо, остання також впливає на цикл становлення позитивної чи негативної Я-концепції. Адже переважна більшість дівчат навіть із адекватно сформованим Я-образом і самооцінкою, не маючи зовнішніх стандартів Барбі, не будуть у майбутньому виявляти активну вчинкову активність, тому що через неправдиві канони занижуватиметься їхній рівень актуальної самоповаги. А це викличе зосередження не на навчанні й, пізніше, не на професійному зростанні, а на внутрішньому неприйнятті себе, причому не аргументованому і навіть безпідставному.

Отже, не зважаючи на те, що за останні десятиліття вивчення концепції власного Я набуло чітких пріоритетів, все ж у висвітленні цієї проблеми залишається ще багато важливих аспектів для дослідження і психологічного пізнання, принаймні такою темою є взаємозалежне становлення гендеру, самоповаги і Я-концепції людини.

Соціальна й гендерна ідентичності. Перша охоплює ту “частину Я-концепції людини, котра визначає її приналежність до соціальної групи (груп) у поєднанні із цінністю та емоційною значущістю, що супроводжують дану приналежність” [4а, с. 164]. Загалом людська приналежність може стосуватися сімейних, релігійних, політичних, етнічних груп, котрі й визначають функціонування Я. Адже кожен народжується в окремій сім’ї, яка нале-

жить до певної етнічної групи. З віком людина вибирає ті соціальні групи, що відображають ціннісні орієнтації, які близькі її внутрішньому світу, тобто котрі формували її психічну організацію і прийняті нею глибинно, пристрасно, всеохопотно.

Багато досліджень, що присвячені соціальній ідентичності, – зазначають Ш. Тейлор, Л. Піпло, Д. Сірс, – зосереджують увагу на **етнічній** ідентичності. Вона становить частину Я-концепції людини, що стосується її приналежності до певної етнічної групи. У юності, коли особа формує відчуття власного Я, – пишуть вони далі, – узгодження етнічного походження з основною культурою може стати складним для американців африканського і азіатського походження. Їхні дослідження доводять, що окремі молоді люди можуть ідентифікуватися як з основною культурою, так і зі своєю етнічною групою, формуючи так звану **бікультурну** чи **інтегровану** ідентичність. Інші здатні підтримувати етнічну, але водночас бути зв’язаними із культурою більшості, тобто формують **роздвоєну** ідентичність. Про тих осіб, котрі відмовляються від етнічної спадковості на користь основної культури, говорять, що вони мають **асимільовану** ідентичність. І насамкінець, подекуди підлітки і молоді люди формують слабкі зв’язки як із етнічною, так і основною культурами, й відчувають себе чужими в обох із них, тобто мають **маргінальну** етнічну ідентифікацію. У дослідженнях Фінні доведено, що сильна етнічна ідентичність завжди пов’язана із високою мірою самоповаги, проте лише в тих випадках, коли особа має позитивну засадничу орієнтацію.

Відомий соціальний психолог Теджфел запропонував **теорію соціальної ідентичності**, що утримує такі припущення: 1) люди розподіляють соціальний світ на “свої” та “чужі” групи; 2) як члени консолідованого угруповання вони черпають самоповагу із соціальної ідентичності; 3) наші уявлення про себе

частково залежать від результату порівняння власної групи із зовнішньою. Відтак соціальна ідентичність є основою для задоволення потреби у самоповазі та дає змогу людині вибрати ту групу, у котрій вона почуває себе комфортно. Крім того, соціальні ідентичності кожного повинні розвиватися у кількох напрямках. Іншими словами, повинні стосуватися як сім'ї, професії, так і країни, де проживає людина тощо. Це дасть змогу особі повноцінно самореалізаційно зосереджуватися на формуванні складної, за структурою і функціями, а в ідеалі позитивної Я-концепції.

Очевидно, що наше відчуття **гендерної** ідентичності набувається дуже рано. До 2–3 років дитина починає усвідомлювати свою стать і здатна відповісти на запитання, хто вона – хлопчик чи дівчинка. Приблизно до 4–5 років дошкільнята навчаються правильно визначати стать інших людей. Дослідження Л. Кольберга довели наявність такого факту: коли дітям показати фотографію дівчинки і запитати про те, чи могла б вона, якщо б забажала, стати хлопчиком, то більшість 4-річних дошкільнят відповідають позитивно: “так, вона могла б стати хлопчиком”, і далі зауважують, що навіть домашня кішка може стати собакою, але у тому разі, коли їй відрізати вуса. Навпаки, 6- і 7-літні діти стверджують, що така статева трансформація неможлива. Загалом маленькі діти, – підкреслюють Ш. Тейлор і її колеги, – не сприймають фізичний світ константним, постійним, але для них дівчинка все ж залишається дівчинкою, а кішка кішкою. Коли дошкільнята стають старшими, у результаті процесів біологічного дозрівання і набуття життєвого досвіду, то природно досягають вищих стадій психічного розвитку та розуміють, що стать та інші фізичні якості залишаються тими самими, не дивлячись на зміни у зовнішньому вигляді кожного з них. Однак для окремих людей набуття гендерної ідентичності перетворюється у серйозну проблему. Це відбувається внаслідок неадек-

ватного розв’язання психосоціальної кризи, що спричинює, наприклад, виникнення в особі транссексуальної поведінки. Вона переконана в тому, що насправді є членом іншої статі. Це типово означає, що така людина, наприклад, має ознаки чоловіка, але її психологічна реальність сутнісно організована як жіноча, котра знаходиться у фізичній оболонці чоловіка. Для прикладу наведемо такий історичний факт.

У 1996 році Д. Бечнер був відомим піаністом, який виграв більше десятка міжнародних конкурсів у виконанні музичних творів на фортепіано. Він полонив аудиторію своїм прекрасним сольним виконанням у Нью-Йоркському філармонічному та інших відомих на весь світ оркестрах. Друзі характеризували Девіда як “світового хлопця”, хоча він, як стало відомо пізніше, переживав глибоку внутрішню драму. З раннього віку Д. Бечнер відчував порушення природного порядку речей у своєму житті. Після довгих років тривалої й безкорисної терапії, він прийшов до усвідомлення того, що насправді народився з тілом чоловіка, до якого була прикріплена голова жінки. Тому талановитий музикант почав будувати власне життя як жінка. У 1998 році на сцену повернулася тепер уже, Сара Бечнер, змінивши попередній концертний смокінг на білу шовкову сукню і пару жіночих туфель” [4а, с. 508].

Зауважимо, що досі залишається невідомим, що викликає виникнення транссексуалізму, – зазначають Бленчард і Стейнер. Хоча Грін й Флемінг переконані, що цей розлад не виявляє будь-яких ознак біологічного порушення. Генетично, гормонально і фізіологічно транссексуали нормальні представники своєї статі. Але, на думку вчених, вони у ранньому віці самопродукують Я-концепцію, котра несумісна з їхніми фізичними якостями. Крім того, від себе додамо, що цей розлад виникає також і через негативне розв’язання психосоціальних криз, яке спричинює недовіру до

світу й себе, песимізм, самозвинувачення, тривогу, незнаходження свого Я, ізоляцію, егоцентризм, що сукупно ускладнює життя індивіда. У наведеному прикладі спроби допомогти транссексуалам під час психотерапії не увінчалися успіхом, оскільки завжди вкрай важко змінити глибоко вкорінене *відчуття гендерної ідентичності*. Вищезазначені дослідники пропонують альтернативний спосіб вирішення цієї проблеми – хірургічне втручання для зміни статі, що й урівноважить явно дисгармонійну психічну ідентифікацію особи.

У визначенні своєї гендерної ідентичності люди переконані в тому, що вони або чоловіки, або жінки. В термінах гендерної Я-концепції “високомужні” індивіди припускають, що вони мають ті якості, інтереси й уміння, котрі традиційно пов’язані з чоловічою статтю. “Високожіночі” особи переконані, що утримують ті характеристики, які пов’язані з жіночою статтю. У тестах, що дають змогу визначати психологічну мужність (маскулінність) і жіночість (фемінність), здебільшого використовується формат примусового вибору. До його змісту входять, наприклад, запитання про те, чи любить людина більше приймати душ (маскулінність), чи ванну (фемінність), чи погодилася би працювати будівничим (маскулінність), чи бібліотекарем (фемінність) тощо. На основі відповідей виводиться бальна оцінка. При цьому висока означає, що індивіду властива мужність (більшість маскулінних виборів), а низька – жіночість (менше маскулінних виборів).

Водночас С. Бем висловила припущення, що окремі люди розглядають себе носіями як чоловічих, так і жіночих характеристик. Такі особи отримують задоволення від різноманітних робіт – теслярських, приготування їжі, догляду за дітьми тощо. Дослідниця називає таких осіб *психологічними андрогінами*, або гермафродитами (від грецького “андро” – чоловічина, “гіне” – жінка). Ці люди

сприймають себе такими, котрі мають сильно розвинені і чоловічі, й жіночі риси. І все ж гарантом психічного здоров’я для хлопчиків і чоловіків є їхня маскулінність, для дівчаток і жінок – їхня фемінність, а для андрогінних осіб – поєднання маскулінного і фемінного водночас. Згідно з *моделлю конгруентності* припускається, що найкраща самоадаптація досягається за наявності прямої відповідності між гендером і Я-концепцією [4а, с. 509–511]. За будь-яких умов окреслена дилема гендерної ідентифікації має вивчатися у контексті сприйняття людиною самої себе як суспільної істоти.

Окрім *соціальної, гендерної ідентичності* нами обґрунтовувалися питання *Его-ідентичності* [див. 1а]. Зокрема, відомо, що коли людина переживе психосоціальні кризи останньої і в неї виникнуть позитивні новоутворення, то у зрілості вона зможе досягнути почуття Его-інтеграції. На нашу думку, можна виділити ще один тип ідентичності – це *індивідуальна*, яка має стати предметом окремого наукового дослідження й пізнання. Взаємозв’язок соціальної, гендерної, індивідуальної ідентичностей та Его-ототожнення із Я-концепцією особи відображений на *рисунку 2*. Отож Его-ідентичність стосується природи власного Я, індивідуальна – переважно якостей людської унікальності, гендерна – суспільної ролі у житті, а соціальна – самовизначення в соціумі.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Люди, які впевнені у власній компетентності та ефективності, із *внутрішнім локусом контролю*, краще справляються із труднощами та оптимістично долають життєві вершини.

2. Більшості із нас, із високою чи низькою самооцінкою, властива *схильність на користь власного Я*, тобто змога виявляти тенденцію сприймати себе не-

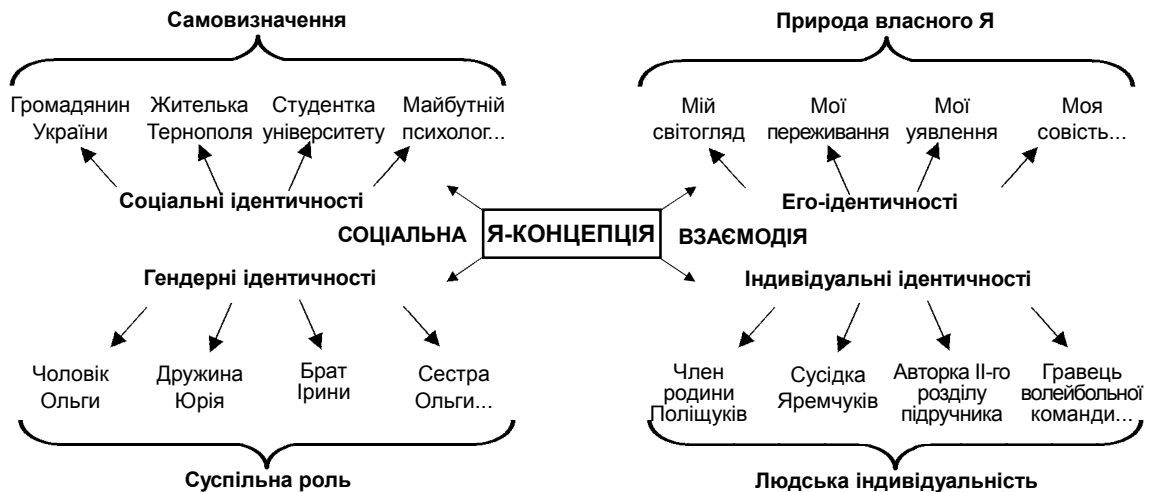

Рис. 2.

Емпірична модель взаємозв'язку Я-концепції і типів ідентичності у системі соціальної взаємодії

роздільно з прихильною групою, вибачати собі свої невдачі, приймати похвалу, що стимулює становлення позитивного образу Я.

3. Незалежні та взаємозалежні Я, котрі пропагуються у країнах Заходу, Сходу і третього світу, сприяють культурному розмежуванню народів та окремих індивідів у їхній громадянській поведінці.

4. Кожному суспільному загалу потрібно не лише сприяти збагаченню чи розширенню людського Я, а й забезпечувати досягнення особою гармонії між оточенням та її Я-структурами, що дасть змогу безпечно і комфортно влаштувати життя.

5. У повсякденній суспільній взаємодії на становлення Я-концепції людини впливають не лише взаємини із довкіллям, а й має місце соціальна, гендерна й індивідуальна ідентичності, від яких залежать її статус, роль, місце та позиція у соціумі.

6. Доцільно в подальшому обґрунтувати проблему соціальних символів у

становленні Я, взаємозв'язок робочої, складної, точної і стійкої інваріантів Я-концепції, що дасть змогу пізнати цей феномен більш цілісно й фундаментально.

1. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.

1а. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – С. 54–69.

2. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.

3. Мацумото Д. Психология и культура. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – С. 54–72.

3а. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб.: Питер, 2003. – 640 с.

4. Психология самосознания. – Самара: БАХРАХ-М, 2000. – С. 245–269.

4а. Социальная психология / Ш. Тейлор, Л. Пипло, Д. Сирс. – 10-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 767 с.

5. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – С. 479–574.

6. Шибутани Т. Социальная психология. – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 544 с.

7. Geertz C. The interpretation of cultures. – New York: Basic Books, 1973. – P. 48.

8. Kitayama S., Markus H. R., Matsumoto H. Culture, self and emotion: A cultural perspective on “self-conscious” emotion. In: P. Tangney, K. Fishen (Eds.), Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride. – New York: Guilford Press, 1995. – P. 439–464.

9. Maehr M., Nicholls J. Culture and achievement motivation: A second look. In: N. Warren (Eds.), Studies in cross-cultural psychology. – London: Academic Press, 1980. – Vol 2. – P. 221–267.

10. Markus H. R., Kitayama S. Cultural variation in self-concept. In: G. R. Goethals, J. Strauss (Eds.), Multidisciplinary perspectives on the self. – New York: Springer-Verlag, 1991.

Надійшла до редакції 6.02.2004.